

Granica mazowiecko-litewska do 1569 roku. Kształtowanie się, rola społeczna. Streszczenie.

Praca składa się z czterech rozdziałów, obejmujących dwie główne tezy badawcze. Pierwsze dwa rozdziały dotyczą analizy źródeł historycznych odnoszących się do wykształcania się granicy mazowiecko-litewskiej do 1444 roku. Wątek ten został podzielony geograficznie, na część północną granicy, powstałą na skutek upadku Jaćwieży, oraz na fragment południowy, który wykształcił się jeszcze za czasów istnienia Rusi, a następnie został przejęty przez Wielkie Księstwo Litewskie. Granica mazowiecko-litewska w skali makro ukształtowała się na skutek działalności politycznej władców Mazowsza, Litwy, ale też władców polskich, ruskich oraz Krzyżaków. Drugim zasadniczym tematem pracy są zagadnienia społeczne, dlatego też rozdział trzeci przedstawia analizę prawa, zgodnie z którym powinna kształtować się granica mazowiecko-litewska na poziomie lokalnym, zaś czwarty rozdział przedstawia, jak owo kształtowanie się wyglądało w rzeczywistości, na podstawie zachowanych źródeł z ksiąg ziemskich i grodzkich.

Temat granicy mazowiecko-litewskiej pojawiał się w historiografii, jednak jak dotąd nie został on przebadany w szerokim ujęciu chronologicznym i geograficznym. Dotychczas podejmowano się studiów przede wszystkim nad pojedynczymi zagadnieniami odnoszącymi się do tego tematu (np. analiza rzekomego traktatu pokojowego mazowiecko-litewskiego z 1358 roku, układu krzyżacko-litewskiego z 1398 roku, listu książąt mazowieckich do papieża o zagrożeniu litewskim z 1325 roku). Badacze, analizując zachowane źródła, w bardzo różnorodny sposób interpretowali zawarte w nich informacje. Co prawda powstały też prace próbujące usystematyzować posiadaną wiedzę, jednak, wobec różnorodności interpretacji poszczególnych zagadnień dotyczących omawianej granicy, historycy szkicowali sprzeczne ze sobą obrazy dziejów.

Punktem wyjścia do badań nad granicą mazowiecko-litewską jest układ krzyżacko-mazowiecko-ruski zawarty w Troszynie w 1260 roku. Dotychczasowa historiografia przyjmowała, iż część Jaćwieży, która miała przypaść Mazowszu w ramach wyżej wzmiankowanego układu, to późniejszy tzw. okręg rajgrodzki, który miał zawierać się między rzekami Łek, Biebrzą i Netą, zaś od północy jego granica miała przebiegać na wysokości Jeziora Rajgrodzkiego. Na potwierdzenie tego przypuszczenia brano trzy, pozornie uzupełniające się, przekazy źródłowe. Pierwszy z nich to informacja, że książęta mazowieccy uznawali, iż granica Mazowsza przebiega dwie mile od Grodna, drugi – układ graniczny mazowiecko-litewski z 1358 roku, gdzie okręg rajgrodzki znalazł się po mazowieckiej stronie, oraz trzeci – o próbie budowania przez Kazimierza Wielkiego grodu w Rajgrodzie.

Tymczasem analiza tych źródeł wskazuje, iż pierwsze jest tylko wyrazem roszczeń książąt mazowieckich, nie odzwierciedla zaś stanu faktycznego (poza tym sama informacja jest zbyt lakoniczna, aby na jej podstawie wyznaczać granicę mazowiecko-litewską); układ graniczny z 1358 roku to w rzeczywistości falsyfikat wykonany dowodnie w 1434 roku, który odzwierciedlał nie stan faktyczny, ale pretensje mazowieckie terytorialne, oraz trzecie wydarzenie, tj. budowa i zburzenie grodu rajgrodzkiego, z którego zachowana relacja krzyżacka jasno wskazuje, iż król polski próbował założyć gród na terytorium, do którego rościli sobie pretensje Krzyżacy, nigdy zaś wcześniej Mazowszanie.

Analiza źródeł dotyczących północnego odcinka granicy mazowiecko-litewskiej pozwoliła wskazać, iż fragmentem Jaćwieży, do której rościli sobie pretensje Mazowszanie, był w rzeczywistości tzw. okręg goniądzki, zawarty pomiędzy rzekami Biebrzą, Narwią i Supraślą. Teren ten, we wczesnym średniowieczu być może zamieszkały przez ludność słowiańską, nie wszedł jednak na stałe w skład ani państwa polskiego, ani ruskiego. Wieloletnie walki, prowadzone w XIII i XIV w. przez Ruś, Mazowsze, Prusów i Jaćwingów oraz później również przez Krzyżaków i Litwinów doprowadziły do praktycznie całkowitego wyludnienia terenów zarówno jaćwieskich, jak też wschodniomazowieckich. Wielkie obszary pustek osadniczych stały się w rzeczywistości szerokim pograniczem mazowiecko-prusko-ruskim, a następnie mazowiecko-krzyżacko-litewskim. Dowodnie jednak, Mazowszanie i Krzyżacy rościli sobie pretensje do większej części tego pasa zgodnie z postanowieniami układu troszyńskiego – granicą podziału stref ekspansji była Biebrza w swoim środkowym i górnym biegu (od ujścia Łeku do Biebrzy aż do źródeł tej ostatniej).

Fakt, iż omawiane tereny stanowiły pustkę osadniczą, nie doprowadził badaczy do refleksji, że wobec tego aż do czasów powtórnej kolonizacji tych ziem nie mogła być wyznaczona granica liniowa mazowiecko-litewska. Kurczowo trzymano się danych zawartych w „rozgraniczeniu mazowiecko-litewskim z 1358 roku”, nie dostrzegając, że w zasadzie prawie cały dokument (poza testacją) wręcz zaprzecza faktom z innych źródeł pisanych. W rzeczywistości aż do początków XV w. granica Mazowsza na północnym wschodzie przebiegała Łekiem, Biebrzą i Narwią. Z kolei granica Wielkiego Księstwa Litewskiego na wysokości granicy z mazowiecką ziemią wiską opierała się o Niemen. Tereny położone pomiędzy tymi dwiema liniami pozostawały niezasiedlonym pograniczem, jedynie eksploatowanym gospodarczo przez stronę mazowiecką. Dopiero energiczne działania wielkiego księcia Witolda spowodowały, iż cały obszar dotychczas niezagospodarowanych przez Mazowszan wschodnich rubieży został włączony do Litwy. Spowodowało to działania

dyplomatyczne książąt mazowieckich, jednak nie przyniosło to im żadnych korzyści terytorialnych.

Południowy odcinek granicy wschodniego Mazowsza wykształcił się w odmienny sposób. Od połowy XI w. strefa graniczna mazowiecko-ruska przebiegała środkową Narwią (po stronie mazowieckiej pogranicza strzegł m. in. gród w Wiźnie i Święcku, po stronie ruskiej – m. in. Suraż nad Narwią i Brańsk), dalej zaś Nurcem, Bugiem i wododziałem Liwca i Bugu aż do granicy z Małopolską. Mimo czasowych zdobyczy ziemi drohickiej przez książąt polskich, granica ta pozostała stabilna aż do upadku Rusi Halicko-Wołyńskiej i wchłonięcia jej terenów przez Wielkie Księstwo Litewskie. Dopiero najpewniej działania księcia Witolda spowodowały przejście wyludnionych obszarów mazowieckich na lewym brzegu Narwi i, pozostającym dotąd słabo zaludnionym pasem pogranicznym, terenem między Liwcem a Bugiem (tzw. okręg węgrowski). W ten sposób Witold ubiegł książąt mazowieckich, zarówno Janusza I, jak też w mniejszym stopniu Siemowita IV, przed przejściem pustek osadniczych między obu krajami. Historiografia, zarówno starsza jak i współczesna, widziała w działaniach zmierzających do przejęcia dotychczasowego pogranicza litewsko-mazowieckiego celową ekspansję Wielkiego Księstwa Litewskiego kosztem rdzennych ziem Księstwa Mazowieckiego. Tymczasem analiza poszczególnych wydarzeń pozwala stwierdzić, iż w rzeczywistości Litwinom udało się wyprzedzić Mazowszan w kolonizacji nieprzyporządkowanych państwowo obszarów, do których książęta mazowieccy tylko rościli sobie pretensje. Jedynym faktycznie mazowieckim terenem zajęтым przez Litwę był okręg tykociński, który książę Witold kazał zająć w ramach szantażu politycznego, aby wymusić na Januszu I zwrot przywileju na ziemię drohicką, wystawionego księciu wschodniomazowieckiemu przez króla polskiego Władysława Jagiełłę. Wobec niewydania aktu, Tykocin pozostał na stałe przy Litwie.

Drugim tematem badawczym przedstawionym w niniejszej pracy jest rola społeczna granicy mazowiecko-litewskiej. Temat ten, możliwy do rozważania na wiele sposobów, został przedstawiony pod kątem teorii prawnej oraz realnych działań, podejmowanych na granicy międzypaństwowej mazowiecko-litewskiej. Analiza prawa granicznego, zarówno mazowieckiego jak i litewskiego, które posiadało swoją genezę odpowiednio w prawie zwyczajowym polskim i ruskim, a zostało uszczegółowione w ciągu wieków, pozwoliła wskazać, na ile systemy prawne mazowieckie i litewskie były podobne, a na ile różne pod kątem prawa ziemskiego. Chronologiczne zestawienie zmian w prawie stanowionym, dotyczącym kwestii ziemskich i granicznych, pozwoliło wskazać sposoby na rozstrzygnięcie spraw między właścicielami o równym lub różnym statusie prawnym. Ta gałąź prawa

powstała i ewoluowała zasadniczo dla przypadków, gdzie spory dotyczyły majątków ziemskich położonych w konkretnej jednostce administracyjnej. W przypadku problemów granicznych na granicy państwowej mazowiecko-litewskiej prawo ziemskie było jedynie propozycją, w jaki sposób należy rozwiązywać tego typu sprawy.

Podstawową kwestią było zgłoszenie istnienia sporu o ziemię i granice do władzy centralnej – wtedy też następowała próba utworzenia wspólnego, mazowiecko-litewskiego sądu komisarskiego, który posiadałby w swoich kompetencjach moc sądenia i wydawania prawomocnego wyroku. Kilkanaście takich komisji granicznych, powoływanych do rozpatrzenia sporów tylko na konkretnych odcinkach granicy, zostało powołanych, jednak odbyło się tylko kilka z nich. Jedyną próbę ustalenia duktu granicznego mazowiecko-litewskiego podjęto w latach 40-tych XVI w. dzięki staraniom ówczesnego wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Augusta, jednak z różnych przyczyn nie zakończyła ona swojej misji.

Jak wykazała wieloletnia praktyka, wszelkie próby powołania instytucji lub doraźnego sądu komisarskiego do spraw rozgraniczenia i uspokojenia sporów międzysąsiedzkich spełzły na niczym. Przyczyną tego stanu rzeczy nie były np. diametralne różnice w sposobie procedowania spraw ziemskich lub brak dowodów sądowych w kwestii prowadzenia duktu granicznego albo też niemożność porozumienia się obu stron konfliktu, ale z jednej strony brak woli poszczególnych komisarzy do przeprowadzenia wyznaczonego zadania, z drugiej zaś – działania samych pograniczników, którzy przez próby egzekucji swoich „racji” na sąsiadach przyczyniali się do stałego zaogniania stosunków międzysąsiedzkich.

Ostatni z wyżej wymienionych aspektów jest szerzej omówiony w ostatnim rozdziale pracy. Dzięki zachowanym odpisom ksiąg ziemskich i grodzkich z obszaru północno-wschodniego Mazowsza udało się przedstawić, w jaki sposób miejscowi właściciele ziemscy oraz lokalna administracja próbowali rozwiązywać nabrzmiałe problemy graniczne. Wobec niemożności rozwiązania sporów przez administrację centralną, przede wszystkim próbowano działań na własną rękę, co jednak prowadziło do eskalacji sporów. Pierwotny obiekt konfliktu – ziemia i jej granice, stał się podstawą do powstania serii waśni sąsiedzkich, w których dochodziło do morderstw, pobić, podpaleń, grabieży i zajazdów.

Ostatecznie, w dobie unii lubelskiej, doszło do stopniowego wygaśnięcia istniejących od dziesięcioleci sporów granicznych i sąsiedzkich, jednak nie dzięki uchwaleniu nowych praw lub ostatecznemu przeprowadzeniu duktu granicznego, ale na skutek faktu, iż województwo podlaskie zostało w 1569 roku włączone do Polski, w związku z czym zmienił

się status dotychczasowej granicy międzypaństwowej mazowiecko-litewskiej na granicę wewnętrzną, między województwem mazowieckim i podlaskim jednego państwa – Korony.